SURXONDARYODAGI MADANIY YODGORLIKLARNING TARIXIY-MADANIY VA IJTIMOIY HAYOTDAGI O‘RNI

Termiz davlat universiteti, Tarix fakulteti, PhD

Kushakov Safarali Yusupovich

O‘zbek filologiyasi va jurnalistika fakulteti, 1-bosqich talabasi

Hasanova Oydin Erkin qizi

Annotatsiya:*Ushbu maqolada Surxondaryo viloyatida joylashgan arxeologik va me’moriy yodgorliklarning O‘zbekiston tarixini o‘rganish, mintaqaning qadimiy sivilizatsiyalar chorrahasi sifatidagi mavqeini anglash hamda milliy madaniy merosni asrab-avaylashdagi ahamiyati yoritiladi. Qadimgi Termiz, Fayoztepa, Qoratepa, Zurmala, Kampirtepa, Dalvarzintepa, Jarqo‘rg‘on minorasi, Sulton Saodat majmuasi, Qirq-qiz qal’asi va Hakim at-Termiziy maqbarasi misolida hududda turli davrlarda shakllangan diniy, siyosiy, iqtisodiy va badiiy jarayonlar tahlil qilinadi. Shuningdek, yodgorliklarning ilmiy tadqiqot, tarixiy xotira, ta’lim, ziyorat va turizmni rivojlantirishdagi o‘rni, ularni muhofaza qilish hamda kelajak avlodlarga yetkazish masalalari ko‘rib chiqiladi.*

Kalit so‘zlar: *Surxondaryo, tarixiy-madaniy meros, qadimgi Termiz, Baqtriya, Kushon davlati, Fayoztepa, Qoratepa, Kampirtepa, Dalvarzintepa, Jarqo‘rg‘on minorasi, Sulton Saodat, madaniy turizm, arxeologik yodgorlik.*

Kirish

Surxondaryo vohasi O‘zbekistonning eng qadimiy tarixiy-madaniy hududlaridan biri bo‘lib, uning geografik joylashuvi mintaqalararo aloqalar rivojida muhim omil bo‘lgan. Amudaryo va Surxondaryo havzalari, tog‘ dovonlari hamda qadimiy karvon yo‘llari bu hududni Baqtriya, So‘g‘d, Hindiston va boshqa o‘lkalarning iqtisodiy hamda madaniy munosabatlari bilan bog‘lagan. Shu sababli vohada turli davrlarga mansub shahar xarobalari, ibodatxonalar, qal’alar,

maqbaralar va me’moriy majmualar saqlanib qolgan. Ular faqat o‘tmishdan qolgan moddiy yodgorliklar emas, balki jamiyatning dunyoqarashi, diniy e’tiqodi, xo‘jaligi, san’ati va boshqaruv tizimini o‘rganish imkonini beruvchi tarixiy manbalardir.

Surxondaryo yodgorliklarining o‘ziga xos jihati shundaki, ular bir hududning o‘zida zardushtiylik, buddaviylik, nasroniylik an’analari va islom madaniyati izlarini ko‘rsatadi. Bu holat vohaning ko‘p qatlamli tarixiy taraqqiyotini, turli xalqlar va madaniyatlar o‘rtasidagi aloqalarni yaqqol namoyon etadi. UNESCOning Jahon merosi markazi Qadimgi Termizni taxminiy ro‘yxatga kiritgan obyekt sifatida qayd etib, uning tarkibida Qoratepa, Fayoztepa, Zurmala, Qirq-qiz, Sulton Saodat, Jarqo‘rg‘on minorasi va Kampirtepa kabi yodgorliklarni sanab o‘tadi [1].

Qadimgi Termiz va buddaviylik merosi

Qadimgi Termiz Surxondaryo tarixining eng muhim markazlaridan biridir. Amudaryoning o‘ng sohiliga yaqin joylashgan shahar qadimda savdo, hunarmandchilik, siyosiy boshqaruv va diniy hayot markazi sifatida rivojlangan. Arxeologik qatlamlar va me’moriy qoldiqlar bu yerda uzoq davom etgan shaharsozlik an’analarini ko‘rsatadi. UNESCO ma’lumotida qadimgi Termiz hududi taxminan 500 gektarni tashkil etuvchi qal’a, shahristonlar va rabod qismlaridan iborat ekani, uning tarixiy taraqqiyoti miloddan avvalgi IV–III asrlarga borib taqalishi qayd etiladi [1].

Fayoztepa va Qoratepa majmualari mintaqada buddaviylikning tarqalishi va rivojlanishini o‘rganishda alohida ahamiyatga ega. Fayoztepa milodiy I–III asrlarga oid buddaviy monastir majmuasi sifatida tanilgan. Undagi ibodatxona, rohiblar xonalari va xo‘jalik qismlari buddaviy diniy muassasalarning tuzilishi haqida tasavvur beradi. Qoratepa esa tabiiy tepaliklar bag‘rida shakllangan g‘or va yer usti inshootlari majmuasi bo‘lib, diniy me’morchilikning o‘ziga xos ko‘rinishini aks ettiradi. Bu yodgorliklar Baqtriya hududida buddaviylik mahalliy me’morchilik va san’at bilan uyg‘unlashganini ko‘rsatadi [2; 3].

Zurmala stupasi ham qadimgi Termiz atrofidagi muhim buddaviy

yodgorliklardan biridir. Uning saqlanib qolgan g‘ishtin qismi qadimgi diniy me’morchilik texnikasi, qurilish materiali va marosim amaliyotini o‘rganish uchun manba bo‘lib xizmat qiladi. Ayritomdan topilgan haykaltaroshlik bezaklari va musiqa cholg‘ularini chalayotgan kishilar tasvirlangan friz bo‘laklari esa mintaqada ellinistik va mahalliy badiiy an’analar o‘zaro ta’sirda bo‘lganini ko‘rsatadi [2].

Qadimgi shaharlar, qal’alar va iqtisodiy hayot

Surxondaryo yodgorliklari orasida Kampirtepa va Dalvarzintepa alohida o‘rin tutadi. Kampirtepa Amudaryo bo‘yida joylashgan qadimgi istehkom-shahar bo‘lib, uning mudofaa devorlari, xandaqlari, ark va ichki shahar qismlari qadimgi shaharsozlik hamda daryo bo‘yidagi savdo aloqalarini o‘rganishda muhimdir. O‘zbekistonning rasmiy turizm manbasida Kampirtepa qadimgi port-shahar va muhim arxeologik obyekt sifatida ta’riflanadi [2]. Uni faqat harbiy istehkom sifatida emas, balki daryo kechuvlari, savdo va madaniy almashinuv bilan bog‘liq makon sifatida ham tahlil qilish lozim.

Sho‘rchi tumanidagi Dalvarzintepa Kushon davri tarixini yorituvchi yirik arxeologik yodgorlikdir. Bu yerdagi shahar qoldiqlari, ibodatxona inshootlari, turar joylar, hunarmandchilik izlari va topilmalar Kushon davlati davrida shahar madaniyati hamda iqtisodiy hayot yuksak darajada rivojlanganini ko‘rsatadi. Dalvarzintepa materiallari orqali qadimgi aholining kundalik turmushi, ishlab chiqarish faoliyati, diniy qarashlari va tashqi aloqalarini o‘rganish mumkin [2; 4].

Jarqo‘rg‘on minorasi esa o‘rta asrlar me’morchiligining noyob namunalaridan hisoblanadi. 1108–1109-yillarda bunyod etilgan minora o‘zining qirrali, bo‘rtma shakldagi tanasi va pishiq g‘ishtdan ishlangan bezaklari bilan ajralib turadi. Uning me’moriy yechimi vohada shakllangan qurilish maktabi, muhandislik tajribasi va badiiy did haqida ma’lumot beradi. Minora bugungi kunda nafaqat tarixiy obida, balki Surxondaryo me’moriy merosining ramzlaridan biri sifatida ham qadrlanadi [1; 5].

Islom davri me’moriy merosi

Surxondaryo hududida islom madaniyati rivojlangan davrlarga oid

yodgorliklar ham ko‘p. Sulton Saodat majmuasi Termiz sayyidlari bilan bog‘liq maqbaralar va diniy inshootlardan tarkib topgan me’moriy ansambldir. Majmuaning turli davrlarda qurilgan qismlari o‘rta asrlar me’morchiligining rivojlanish bosqichlarini ko‘rsatadi. G‘isht terish usullari, peshtoqlar, ravoqlar va gumbazlar majmuaning badiiy qiyofasini belgilaydi. U tarixiy xotira, mahalliy diniy an’analar va me’moriy merosning uzviyligini namoyon etadi [1].

Hakim at-Termiziy maqbarasi va majmuasi islom tafakkuri tarixida muhim o‘rin tutgan alloma nomi bilan bog‘liq. Ushbu ziyoratgoh diniy-ma’rifiy merosni o‘rganish, tasavvuf tarixini anglash va ziyorat turizmini rivojlantirish nuqtayi nazaridan ahamiyatlidir. Qirq-qiz qal’asi va Ko‘kildor ota xonaqohi esa o‘rta asrlar me’morchiligi, mudofaa va diniy-ma’rifiy muassasalar tarixi haqida tasavvur beradi. Bu obidalar Surxondaryoning faqat qadimgi davr emas, balki o‘rta asrlarda ham muhim madaniy markaz bo‘lganini tasdiqlaydi [1; 2].

Madaniy yodgorliklarning bugungi kundagi o‘rni

Tarixiy yodgorliklarning ahamiyati ilmiy va tarixiy ma’lumot berish bilangina cheklanmaydi. Ular jamiyatning tarixiy xotirasini mustahkamlaydi, yosh avlodda ona yurt tarixiga hurmat va madaniy merosga mas’uliyat hissini shakllantiradi. Ta’lim jarayonida yodgorliklarga uyushtiriladigan sayohatlar, muzey mashg‘ulotlari va arxeologik obyektlar bilan tanishuv nazariy bilimlarni amaliy kuzatish bilan boyitadi. Ayniqsa, tarix, arxeologiya, san’atshunoslik va turizm yo‘nalishlarida tahsil olayotgan talabalar uchun Surxondaryo yodgorliklari ochiq osmon ostidagi o‘quv laboratoriyasi vazifasini bajaradi.

Yodgorliklar hududning turistik jozibadorligini oshirish, xizmat ko‘rsatish sohasini rivojlantirish va mahalliy aholi bandligini qo‘llab-quvvatlash imkonini ham yaratadi. Qadimgi Termiz, Fayoztepa, Jarqo‘rg‘on minorasi, Sulton Saodat va Boysun madaniy makoni yagona tarixiy-madaniy yo‘nalishlar tarkibida targ‘ib etilishi mumkin. Bunda turizm faqat tashrif buyuruvchilar sonini ko‘paytirish bilan cheklanmasligi, balki mahalliy jamoalar manfaatlari, ilmiy izoh, madaniy muhit va obidalar xavfsizligini ta’minlashga xizmat qilishi zarur.

Madaniy merosni asrash doimiy ilmiy kuzatuv, konservatsiya, restavratsiya,

muhofaza hududlarini belgilash va noqonuniy aralashuvlarning oldini olishni talab etadi. Har qanday ta’mirlash ishlari yodgorlikning asl tarixiy qiyofasi va materiallariga hurmat bilan yondashgan holda, mutaxassislar xulosasi asosida olib borilishi lozim. Shuningdek, raqamli hujjatlashtirish, fotogrammetriya, 3D modellashtirish va elektron ma’lumotlar bazalarini yaratish obidalar holatini qayd etish hamda ularni keng jamoatchilikka tanitishda samarali vosita bo‘la oladi.

Xulosa

Surxondaryo viloyatidagi madaniy yodgorliklar O‘zbekiston tarixining turli davrlarini o‘zida mujassam etgan bebaho manbalardir. Qadimgi Termiz va buddaviylik majmualari mintaqaning xalqaro madaniy aloqalarini, Kampirtepa va Dalvarzintepa qadimgi shaharsozlik hamda iqtisodiy hayotni, Jarqo‘rg‘on minorasi va Sulton Saodat esa o‘rta asrlar me’morchiligi va diniy-ma’rifiy muhitni yoritadi. Hakim at-Termiziy majmuasi kabi ziyoratgohlar esa hududning islomiy-ma’naviy merosini namoyon etadi.

Demak, Surxondaryo yodgorliklari tarixiy bilim manbai, milliy o‘zlik va tarixiy xotira tayanchi, ta’lim-tarbiya vositasi hamda barqaror madaniy turizm resursidir. Ularni ilmiy asosda o‘rganish, asrab-avaylash va keng targ‘ib qilish davlat tashkilotlari, ilmiy muassasalar, ta’lim tizimi va mahalliy jamoalarning hamkorligini talab etadi. Madaniy merosga mas’uliyatli munosabat kelajak avlodlarga nafaqat moddiy obidalarni, balki ular mujassam etgan tarixiy tajriba va ma’naviy qadriyatlarni ham yetkazish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. UNESCO World Heritage Centre. Ancient Termiz. Tentative Lists. https://whc.unesco.org/en/tentativelists/5298/ (murojaat sanasi: 12.11.2026).
2. Uzbekistan Travel. Archaeological Sites of Surkhandarya. https://uzbekistan.travel/en/o/archaeological-sites-surkhandarya/ (murojaat sanasi: 12.11.2026).
3. Pidaev Sh. R. Buddhist Monuments of Old Termez. (Qadimgi Termiz buddaviy yodgorliklariga oid tadqiqotlar).
4. Asqarov A. A. Drevnezemledelcheskaya kultura epokhi bronzy yuga Uzbekistana. Tashkent: Fan, 1977.
5. Rtveladze E. V. Civilizations, States and Cultures of Central Asia. Tashkent, 2005.
6. Surkhandarya Region: Environmental and Social Impact Assessment Scoping Report. 2025. https://uzsuv.uz/media/uploads/2025/04/10/scoping-report-surkhandarya-region-eng-apr25.pdf.